

Рішення
разової спеціалізованої вченої ради ДФ 92.032.2025
про присудження ступеня доктора філософії
Ченцову Ярославу Миколайовичу

Здобувач ступеня доктора філософії Ченцов Ярослав Миколайович, 1998 року народження, громадянин України, освіта вища: закінчив «із відзнакою» у 2020 році Одеський національний університет І. І. Мечникова за спеціальністю 032 Історія та археологія, працює бібліотекарем 1-ї категорії Одеської національної наукової бібліотеки, виконав акредитовану освітньо-наукову програму здобувачів третього освітньо-наукового рівня зі спеціальності 032 Історія та археологія.

Разова спеціалізована вчена рада, утворена наказом Одеського національного університету І. І. Мечникова від «27» червня 2025 року № 1486-18 від 27.06.2025 у складі:

Голови разової спеціалізованої вченої ради В'ячеслава КУШНІРА – доктора історичних наук., професора, декана факультету історії та філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Рецензентів:

1. Наталії ПЕТРОВОЇ – кандидата історичних наук, доцента кафедри археології, етнології та всесвітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова .

2. Вадима ЧЕПІЖЕНКО – кандидата історичних наук, доцента кафедри археології, етнології та всесвітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Офіційних опонентів:

1. Світлани БІЛЯЄВОЇ – доктора історичних наук, професора, доцента кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія».

2. Геннадія КАЗАКЕВИЧА – доктора історичних наук, професора, доцента кафедри історії мистецтв Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

На засіданні «28» серпня 2025 року прийняла рішення про присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки Ярославу ЧЕНЦОВУ на підставі публічного захисту дисертації «Кочове населення степової України періоду Улусу Джучі: реконструкція структури ідентичностей» за спеціальністю 032 Історія та археологія.

Дисертацію виконано в Одеському національному університеті імені І.І. Мечникова, місто Одеса.

Науковий керівник: Олена СМІНТИНА – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри археології, етнології та всесвітньої історії

факультету історії та філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Дисертацію подано у вигляді спеціально підготовленого рукопису українською мовою. У дисертації містяться нові науково обґрунтовані результати дослідження. Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першим комплексним дослідженням структури ідентичностей кочовиків степової України періоду Улусу Джучі. Наукові положення, висновки і рекомендації, сформульовані у дисертації, є достовірними, аргументованими та належним чином обґрунтованими. Наукові результати, представлені в роботі, є особистим внеском здобувача. Актуальність історичних досліджень проблематики зумовлена тим, що питання історичного розвитку та культурної специфіки кочового населення степової зони України доби Улусу Джучі досі недостатньо висвітлене в сучасній українській історіографії. Базові дослідження здебільшого зосереджувалися на політико-економічних аспектах історії цього державного утворення або на аналізі поселенських об'єктів. Широкомасштабні археологічні розвідки, що стосуються матеріальної культури цих спільнот, здійснювалися переважно у радянський період, однак з того часу суттєво змінилися як підходи до фіксації та обробки археологічного матеріалу, так і концептуальні засади його інтерпретації. Слід підкреслити, що в українській історичній та археологічній науці проблема реконструкції структур ідентичностей цього населення й можливостей їх осмислення на основі археологічних джерел у подібному ракурсі порушується вперше. Дисертаційна робота відповідає вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44 із змінами, внесеними Постановою КМУ № 341 від 21.03.2022 року та №502 від 19.05.2023 року, та оформлена згідно з вимогами наказу МОН України № 40 від 12 січня 2017 року «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» (зі змінами).

Здобувач має 4 наукові публікації за темою дисертації, з них 2 – статті у наукових видань, включених до переліку наукових фахових видань України та 2 статті проіндексовані у наукометричній базі Scopus:

1.Ченцов Я. Поселенські пам'ятки золотоординського періоду в українському правобережному степу. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2023. Том 34 (73) № 4. С. 104-109. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.17>

2.Ченцов Я. До питання етнічної виразності матеріальної культури кочовиків Улусу Джучі. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія

України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2024. № 39. С. 8-14. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-01>

3.Chentsov Ya. The problem of the attribution of burials of medieval nomads on the territory of the ukrainian steppe on the example of three burials from the Novosilsky kurgan complex. Cercetări Arheologice. 2024. Vol. 31.1. P. 249-260. DOI: <https://doi.org/10.46535/ca.31.1.16>

ISSN: 0255-6812

4.Радченко С., Ченцов Я. Фотограмметрія у структурі трансдисциплінарної археології: приклад моделювання артефактів із середньовічного степу України. Археологія. 2025. № 1. С. 121-148.

DOI: <https://doi.org/10.15407/arheologia2025.01.121>

ISSN: 2616-499X

У дискусії взяли участь (голова, рецензенти, офіційні опоненти, інші присутні) та висловили зауваження:

Петрова Наталія Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Оцінка позитивна. Висловлені рецензентом зауваження:

1. У дисертації, у вступі, згадується про використання у роботі, в тому числі, етнографічних джерел, проте, у тексті дослідження їх аналіз є обмеженим.

2. Якщо дослідження етнічної ідентичності кочовиків є доволі комплексним та спирається на широке коло археологічних джерел, то вивченню структури інших ідентичностей, представлених у роботі, приділено менше уваги та джерельної бази.

3. У підрозділі про спотворення ідентичностей увага приділена методологічному спотворенню, про що заявлено на початку підрозділу, проте, можливо було навести конкретні приклади фізичного знищення культурної спадщини кочовиків Улусу Джучі, що відбулась в результаті збройної агресії рф - ще однієї форми спотворення ідентичності.

Чепіженко Вадим Віталійович, – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Оцінка позитивна. Висловлені рецензентом зауваження:

1. По-перше, це формулювання предмету дослідження. Поховальні пам'ятки -це джерело, а не сам предмет дослідження. Предметом має бути те, що саме вивчається в межах об'єкту (наприклад, структура ідентичностей,

культурні маркери ідентичностей тощо). Тим більш, що джерельна база дослідження включає в себе не лише поховальні пам'ятки.

2. У дисертації заявлено про використання письмових джерел (зокрема, творів Плано Карпіні, Гійома де Рубрука, Ібн Батута, аль-Омарі), однак їх аналіз у тексті є фрагментарним і обмеженим. Вони згадуються переважно у вступі та першому розділі, але не інтегруються повноцінно в аналітичні частини дослідження. Залишається не зовсім зрозумілим, яким саме чином ці джерела вплинули на реконструкцію ідентичностей - чи вони підтверджують археологічні висновки, чи суперечать їм, чи дають додаткові інтерпретаційні можливості. Також варто звернути увагу на фактичну відсутність залучення візантійських, руських, вірменських, грузинських або перських джерел, які могли б доповнити картину контактів, уявлень про кочовиків або описів поховальних практик.

3. У тексті дисертації подекуди використовується термін «монголотатари», який є історично застарілим і науково неточним. Термін «монголотатари» штучно поєднує дві різні етнічні групи (монголів і тюрків), які мали різне походження, але були об'єднані в межах Улуг Улус. Він не враховує динаміки етногенезу в межах Улусу Джучі, де відбувалося поступове тюркізування монгольської еліти, а також має ідеологічне навантаження, пов'язане з радянською концепцією «татаро-монгольського ярма», що нині піддається критиці в українській та світовій історіографії. Рекомендується відмовитися від вживання терміну «монголо-татари» або вживати його лише в лапках і з відповідним критичним коментарем; використовувати точніші терміни, залежно від контексту: «монголи» — коли йдеться про етнічне ядро завойовників; «тюрко-монгольські еліти» — коли йдеться про правлячі верстви; «населення Улусу Джучі» — у ширшому політичному або культурному контексті; «кочовики Улусу Джучі» — як нейтральне й точне означення для населення степу України в цей період. Таке уточнення термінології відповідатиме сучасним науковим стандартам, уникне анахронізмів і підвищить аналітичну точність дослідження.

4. Хоча в тексті роботи вказано, що етнічна ідентичність визначається також за антропологічними ознаками, проте в дисертації відсутній аналіз краніологічного або остеологічного матеріалу. Це знижує переконливість етнічної атрибуції.

5. У вступі згадується про створення 3D-моделей. З ними можна ознайомитися в додатках. Однак у тексті відсутній опис технічних параметрів, програмного забезпечення, критеріїв відбору об'єктів. Це ускладнює оцінку наукової відтворюваності результатів.

6. Гендерна ідентичність розкрита менш глибоко, ніж етнічна чи статусова. Відсутні приклади поховань, які б демонстрували варіативність гендерних ролей, хоча така можливість декларується.

Також рецензентом було поставлено запитання до здобувача: Які етноніми кочового населення степу України зафіксовані в писемних джерелах і як вони корелюють з військовими, адміністративними, економічними, можливо гендерними стратифікаціями в структурі Улусу Джучі?

Біляєва Світлана Олександрівна, доктор історичних наук, професор, доцента кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія». Оцінка позитивна. Висловлені опонентом зауваження:

1. У Вступі не вдало викладені історіографічні абзаци (с. 17), що ускладнює розуміння актуальності дослідження. Посилання на фундаментальні праці лише двох авторів, дещо розходяться з текстом історіографічного розділу.

2. Не зовсім зрозуміло, що предмет дослідження, а що джерело (с.19).

3. Не чітко окреслені територіальні рамки роботи.

4. Найбільші зауваження та питання викликає перший розділ дослідження: -нестача уваги до деяких надзвичайно важливих і інформативно потужних пам'яток, як, наприклад, могильника Мамай-Сурка; -відсутні посилання на дві великі монографії — публікації поховань артефактів пам'ятки у Списку літератури. і - не вказаний конкретний обсяг джерельної бази, на яку спираються висновки автора, що в першу чергу стосується головного джерела-археологічних пам'яток. - автор наголошує на важливості антропологічних матеріалів. Але вони, практично, залишаються за межами дисертації.

5. У другому розділі, під час визначення маркерів етнічної ідентичності, автор некоректно надає характеристику поховального інвентаря. Він пише: «У цих похованнях виявлено чотири типи предметів матеріальної культури: вудила без перегину, арбу, срібні гривні (асоційовані відповідно з печенігами та половцями), а також бокку - артефакт, що насамперед пов'язується з монгольським етносом або його культурним впливом». Проте, наскільки можна зрозуміти, мова іде не про поховальний інвентар в цілому, а про маркери, серед іншого інвентаря поховань, який надалі описує і використовує Я.М. Ченцов для визначення етнічної ідентичності.

6. Не дивлячись на те, що Чорним клобукам відведено невелику частину розділу, з подивом не побачила посилання на узагальнюючу працю, яка стосується саме цієї проблематиці- «Огузи на рубежах Южной Руси». К, 2018, яка могла би бути корисною у підготовці роботи.

7. Не дивлячись на те, що автор у назві роботи вказує, що вона присвячена періоду Улусу Джучі, на сторінках роботи досить часто зустрічається назва «золотоординський період» (с.80, 83, 97, 98,102, 107, 124 іті). Зауважимо, що мова не іде про цілком логічне вживання цієї назви за посиланням на певного автора (с.167, 172, 173).

8. У підрозділі третього розділу, присвяченого гендерної ідентичності, немає жодних вказівок щодо антропологічних визначень гендерної належності.

Чи були вони зроблені у відомому матеріалі чи ні?

9. Аналізуючи роботу в цілому, виникає питання: чи варто робити стільки посилань на власні публікації?

10. Список літератури необхідно значно розширити, окремо виділити звіти експедицій, тому що це джерела. Зокрема, крім робіт А.А Кравченко з вивчення Білгороду-Дністровського, яка вийшла у світ майже 40 років тому, вийшли праці археологів з останніми розробками.

Казакевич Геннадій Михайлович, доктор історичних наук, професора, доцента кафедри історії мистецтв Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Оцінка позитивна. Висловлені опонентом зауваження:

1. По-перше, історіографічна частина дослідження має значні перспективи для удосконалення, особливо в частині знайомства автора зі здобутками світової історичної науки. В дисертації використовується вкрай обмежене коло англomовної наукової літератури, зокрема, праці присвячені історії світу євразійських номадів епохи середньовіччя, а також Золотої Орди. Зрозуміло, що такий підхід обумовлений насамперед локально історичним контекстом дослідження, а саме тим, що предметом наукового зацікавлення автора є Улус Джучі та ідентичності його населення. Водночас, звернення до здобутків світових *Altai studies / Mongol studies* могло б суттєво збагатити роботу та посилити її цінність для міжнародної наукової спільноти. Зокрема, автору слід ознайомитися щонайменше з працями таких дослідників Іштван Вазарі (*Cumans and Tatars*, 2005), Пітер Джексон (*The Mongols and the West*, 2005), а також Томас Т. Оллсен (*Culture and conquest in Mongol Eurasia*, Як 2001).

2. По-друге, суттєвого удосконалення потребує теоретико-методологічна частина дисертації. Насамперед, йдеться про підрозділ 1.5 "Теоретичні підходи до визначення ідентичностей за археологічними матеріалами та відомостями письмових джерел". Значна частина цього розділу (с. 52-59). базується здебільшого на колективній монографії Diaz-Andreu M., Lucy S., Babic S., Edwards D. *The Archaeology of Identity Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion*. (London, 2005), на яку автор дисертації широко посилається, щоправда здебільшого без указання конкретних сторінок. У підрозділі згадуються й інші дослідження та дослідники ідентичностей, однак не завжди можна зрозуміти, якою мірою автор справді володіє цим матеріалом. Наприклад, на с. 55 наведено концепцію габітуса П'єр Бурдьє, однак відсутнє посилання на його роботи. В іншому місці (с. 59) міститься посилання "(Barth, 1969)" (ймовірно йдеться про класичний збірник "Ethnic groups and boundaries" за редакцією Фредріка Барта), однак саму працю у списку літератури ми не знаходимо. Автору було б доцільно ознайомитися з профільними для його теми дослідженнями етнічних ідентичностей в середньовічній Європі, зокрема, з працями Вальтера Поля і Герди Гейдеман (*Strategies of Identification: Ethnicity*

and Religion in Early Medieval Europe, 2013), а також Кріка Вікема (Framing the Early Middle Ages, 2006).

3. По-третє, використаний у дисертації термінологічний апарат дисертації застосовується не завжди коректно й чітко. Наприклад, автор інколи досить довільно оперує етнічною термінологією ("...на старій етнічній основі сформувався новий етнос...", с. 41). Водночас, з тексту дисертації важко зрозуміти, які саме реалії автор вкладає у поняття "етнос" відносно епохи середньовіччя. Автор торкається питання співвідношення археологічної 3-ї культури та етнічності (с. 52-53), однак якою є його власна позиція з цього приводу також не зовсім ясно. Можливо, варто було б звернутися до досить плідної історіографічної традиції, яка існує з цього приводу (починаючи праць українського археолога Володимира Генінга). Не зовсім доречним використанням автором застарілої етнічної номенклатури, зокрема терміну "Монголо-татари" (с. 46-48), який виник в російській історіографії XIX століття для розрізнення власне історичних монголів та етнографічних татар. Також, на думку рецензента, не зовсім коректним є термін "спотворені ідентичності", який вжито, зокрема, у назві розділу 3.4. Адже йдеться не про спотворення ідентичностей як таких, а про некоректну (з точки зору автора дисертації) дослідниками. Інтерпретацію.

Також опонент задав здобувачу два питання:

1. Чи зафіксовані у кочовиків періоду Улусу Джучі прояви релігійної ідентичності?

2. Чи використовувався в дисертаційному дослідженні антропологічний матеріал та його аналіз з пам'яток кочовиків степу України періоду Улусу Джучі?

Також питання було задано **Кушніром В'ячеславом Григоровичем** – доктором історичних наук., професором, деканом факультету історії та філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова та головою спеціалізованої вченої ради: Чи можна навести конкретний приклад, що засвідчують корисність використання такого новітнього підходу до аналізу джерел як 3-D моделювання?

Здобувач надав обґрунтовані відповіді на висловлені зауваження опонентів і рецензентів, а також на інші запитання та показав високий науковий рівень в ході дискусії. Зазначені зауваження не впливають на основні наукові висновки та загальне позитивне враження від дисертаційної роботи.

Результати відкритого голосування:

«За» – 5 (п'ять) членів ради,

«Проти» – немає.

На підставі результатів відкритого голосування разова спеціалізована вчена рада ДФ 92.032.2025 Одеського національного університету імені І.І. Мечникова присуджує ЧЕНЦОВУ Ярославу Миколайовичу ступінь доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 Історія та археологія.

Відеозапис трансляції захисту дисертації додається.

Голова разової спеціалізованої вченої ради

В'ячеслав КУШНІР

